

15. Политические институты США: история и современность / [Борисюк В.И., Джапаридзе Т.З., Зяблюк Н.Г. и др.]. – М.: Наука, 1988. – 265 с.
16. Шаповал В. Вищі органи сучасної держави. Порівняльний аналіз / В. Шаповал. – К.: Изд-во «Програма Л», 1995. – 365 с.
17. Энтин Л.М. Политические системы развивающихся стран. Государство и политические партии в странах Азии и Африки / Л.М. Энтин. – М.: Международные отношения, 1978. – 425 с.
18. Заварнов Н.А. Государственное право развивающихся стран: Учебное пособие / Н.А. Заварнов. – 2-е изд., доп. и перераб. – М.: Изд-во УДН, 1989. – 368 с.
19. Каутский К. Представительное правление / К. Каутский. – Санкт-Петербург: Молот, 1905. – 192 с.
20. Каутский К. Парламентаризм и народное законодательство / К. Каутский. – Ростов-на-Дону: Демос, 1905. – 263 с.
21. Алексеев А.А. К учению о парламентаризме / А.А. Алексеев. – Санкт-Петербург: Сенатская типография, 1908. – 256 с.
22. Соколов К.Н. Парламентаризм. Опыт правовой теории парламентарного строя / К.Н. Соколов. – Санкт-Петербург: Печатный труд, 1912. – 567 с.
23. Парламенты зарубежных стран: Справочник. – М.: Политиздат, 1968. – 512 с.
24. Левин И.Д. Современная буржуазная наука государственного права. Критика основных направлений / И.Д. Левин. – М.: Изд-во АН СССР, 1960. – 426 с.
25. Котелевская И.В. Современный парламент / И.В. Котелевская // Государство и право. – 1997. – №3. – С. 5.

УДК 340.12

ПРАВОВА ПРИРОДА РІШЕНЬ КОНСТИТУЦІЙНОГО СУДУ УКРАЇНИ ЯК НОРМАТИВНО-ДОКТРИНАЛЬНОГО ФЕНОМЕНА

Сквірський І.О., к.ю.н., доцент

Запорізький національний університет

Стаття присвячена дослідженню правової природи та юридичної сили рішень Конституційного Суду України в контексті аналізу їх нормативно-доктринальної сутності на сучасному етапі розвитку вітчизняної правової системи.

Ключові слова: рішення Конституційного Суду України, правовий прецедент, правова позиція, конституційний контроль, конституційна юстиція, правова доктрина, нормативно-правовий акт.

Сквирский И.О. ПРАВОВАЯ ПРИРОДА РЕШЕНИЙ КОНСТИТУЦИОННОГО СУДА УКРАИНЫ КАК НОРМАТИВНО-ДОКТРИНАЛЬНОГО ФЕНОМЕНА / Запорожский национальный университет, Украина

Статья посвящена исследованию правовой природы и юридической силы решений Конституционного Суда Украины в контексте анализа их нормативно-доктринальной сущности на современном этапе развития отечественной правовой системы.

Ключевые слова: решения Конституционного Суда Украины, правовой прецедент, правовая позиция, конституционный контроль, конституционная юстиция, правовая доктрина, нормативно-правовой акт.

Skvirsky I.O. THE LEGAL NATURE OF DECISIONS OF THE CONSTITUTIONAL COURT OF UKRAINE AS A REGULATORY AND DOCTRINAL PHENOMENON / Zaporizhzhya national university, Ukraine

The article investigates the legal nature and validity of decisions of the Constitutional Court of Ukraine in the context of an analysis of their regulatory and doctrinal nature at the present stage of development of the domestic legal system.

Key words: decision of the Constitutional Court of Ukraine, legal precedent, the legal position, the constitutional review, constitutional justice, legal doctrine, law or regulation.

Запровадження єдиного органу конституційної юрисдикції, яким став Конституційний Суд України, сприяло формуванню в Україні конституціоналізму на демократичних засадах та розвитку нашої держави як суверенної і незалежної, демократичної, соціальної, правової. На сучасному етапі державотворення та розвитку науки конституційного права питання про правову природу рішень Конституційного Суду України особливо актуалізується внаслідок малодослідженості вказаної проблеми, оскільки вчені лише оглядово торкалися цієї проблеми, не вдаючись до поглибленої аргументації. Відсутність визначеності в розумінні юридичної сили та правової природи рішень Конституційного Суду негативно впливає не тільки на авторитет єдиного органу конституційної юрисдикції, але й несприятливо впливає на весь правотворчий та правозастосовчий процес в цілому.

В юридичній літературі постійно точаться дискусії про те, чим насправді є рішення конституційного суду: правозастосовчими актами, судовими прецедентами, конституційною доктриною, правовими преюдиціями, нормативними актами чи особливими джерелами конституційного права. Одні вчені, посилаючись на особливості романо-германської правової традиції, яку наслідує і Україна, стверджують, що рішення конституційного суду (як і інші судові рішення) не є джерелом права у власному розумінні, адже судова правотворчість (судовий прецедент) відсутня, інакше це призведе до змішування функцій судової та законодавчої влади і тим самим суперечитиме конституційному принципу розподілу влади. Інші дотримуються думки про специфіку правової системи держав «перехідного типу» і вбачають у рішеннях конституційного суду певне джерело права у формі прецеденту чи «нетрадиційних» актів в системі законодавства. Проте єдності думок щодо вказаної проблеми та однозначного визначення правової природи та сутності рішень конституційного суду ні у вітчизняній, ні в зарубіжній літературі не існує, проте це питання на сьогоднішній день є досить важливим у теорії і практиці конституційного судочинства.

Метою даної статті є дослідження правової природи та юридичної сили рішень Конституційного Суду України в контексті аналізу їх нормативно-доктринальної сутності на сучасному етапі розвитку вітчизняної правової системи.

Узагальнюючий аналіз наукових досліджень дає підстави говорити проте, що на сьогоднішній день серед основних проблем конституційного правосуддя (в тому числі і визначення правової природи рішень Конституційного Суду України) практично не існує таких, щодо яких сформувалася б єдина позиція в теоретиків права, хоча вказаною проблемою займалися такі вчені вітчизняної та зарубіжної юридичної науки, як: Н.А. Богданова, А.Д. Бойков, Н.В. Вітрук, Ю.В. Гаврюсов, Є.П. Євграфов, В.В. Захаров, В. Кампо, В.А. Кряжков, Л.В. Лазарев, А.А. Петров, М.Л. Романов, М. Савчин, В. Скомороха, А. Стрижак, Б.С. Ебзєєв та інші.

Як зазначає російський вчений А.А. Петров [1], без чітких уявлень про правову природу рішень Конституційного Суду неможливим є правильне розуміння і адекватне практичне застосування цих рішень, оскільки механізм їх впливу на законодавство і правозастосовчу практику, порядок і застосування відповідальності за невиконання визначаються їх особливою правовою природою.

На думку П.Є. Кондратова [2, 246], конституційний суд у процесі визнання неконституційними деяких законів, виступає в ролі так званого «негативного законодавця», проте в жодному випадку він не створює позитивних правових норм. Тому, на думку вченого, і фактичним, і юридичним регулятором суспільних відносин виступають не його рішення, а Конституція і нормативні акти, прийняті законодавцем, Президентом чи Урядом. Інша вчена Н.А. Богданова [3, 63], хоча й не визнає істотний вплив рішень Конституційного Суду на правову систему та на правозастосування, проте вже менш категорично стверджує, що «судовий орган конституційного нагляду не створює право», і вважає рішення органу конституційної юстиції формою вираження офіційної конституційної доктрини і джерелом науки конституційного права, який поєднує в собі теоретичні та правові засади. Більш жорстку позицію з приводу цієї проблеми висловлює інший російський вчений А.Д. Бойков [4, 78], який вважає, якщо, виходити з факту розподілу влади, діяльність конституційного суду не може бути визнана законодавчою, проте вона не є і правотворчою, адже не підпорядкована принципам правотворчості, не ґрунтується на усвідомленні і врахуванні виникаючих у сфері суспільних відносин потреб правового опосередкування, не входить до схеми видів правотворчості, а отже не може завершуватись ні готовим законопроектом, ні, тим паче, законом. На підставі викладеного він дійшов висновку, що для правозастосування рішення конституційного суду не повинні взагалі враховуватись, а керуватись необхідно лише Конституцією чи законами.

Вважаємо, що не можна погодитись із вказаними позиціями, адже нормативна природа рішень конституційного суду на сьогоднішній день є беззаперечною, і юридичні характеристики його рішень свідчать про високий ступінь імперативності викладених у них положень, що безумовно зближує їх із нормативними настановами. Вчені, також принципово не визнають наявності у конституційного суду будь-яких правотворчих можливостей на тій підставі, що він є органом судової влади. Проте, не вважаємо це доцільним, адже функціональний розподіл державно-владної діяльності не є суто механічним і не потребує виключного розмежування правотворчих, правозастосовних чи правоохоронних повноважень. У законодавстві та на практиці вже укорінилось визнання і обґрунтування часткового поєднання всіх перелічених повноважень у статусі кожної з гілок державної влади, де функціональне призначення самої влади не применшується, а визначається тим, який аспект – правотворчий, правозастосовний чи правоохоронний – переважає в їх діяльності [5, 235]. Отже, оскільки сутність розподілу влади передбачає і взаємодію її гілок, відповідну систему правових, стримувань і противаг, які забезпечуватимуть баланс їх рівноваги в конституційних межах, то конституційний контроль постає як важлива складова вказаної системи, одним із конституційних гарантів балансу, динамічної рівноваги влади. З викладеного виходить, що орган конституційної юрисдикції займає окреме місце в системі розподілу влади, оскільки у ст.124 Конституції України наголошується, що судочинство здійснюється Конституційним Судом та судами загальною юрисдикції. Таким чином, законодавець свідомо виділяє Конституційний Суд України як специфічний судовий орган (що підтверджується також закріпленням його правового статусу в окремому XII розділі Конституції), який покликаний вирішувати питання про відповідність законів та інших правових актів Конституції України і надавати їм офіційне тлумачення (ст.147), що сприятиме виконанню ним ролі так званого «балансу» та контролювати всі гілки влади, щоб вони діяли в межах своїх повноважень у рамках конституційних норм та принципів.

Інша група вчених вважає рішення конституційного суду особливими правовими актами судової влади при здійсненні ним своїх повноважень у процесі розгляду конкретних справ. Так, Б.С. Ебзєєв вважає, що всі рішення конституційного суду є джерелами права, і їм притаманна матеріально-правова сила закону. Прецеденти, створювані конституційним судом, як і акти, власне тлумачення, мають нормативно-

регулятивне значення, у цьому сенсі вони також є найвищими за своєю юридичною силою правовими нормами, що поширюються на невизначене коло випадків і суб'єктів конституційних правовідносин [6, 12]. На думку Л.В. Лазарева, рішення конституційного суду також носять здебільшого прецедентний характер, – це означає, що висловлена в ньому правова позиція відносно конституційності конкретного акту чи норми є взірцем (правилом), яким повинні керуватись законодавчі, судові та інші органи, посадові особи при вирішенні питань у рамках своєї компетенції стосовно аналогічних за змістом актів, норм» [7, 8]. Інший вчений В.В. Захаров визначає рішення конституційного суду як правовий акт, прийнятий на засіданнях у визначеному законом порядку і втілений у встановленій формі, який констатує встановлення певних фактів і обставин, що містять державно-правові накази і мають обов'язковий характер, яким остаточно вирішується питання, віднесене до компетенції конституційного суду [8, 36]. Отже, на думку цих вчених, рішення конституційного суду варто відносити до рішень прецедентного характеру, проте, не дивлячись на наявність у них певних якостей, характерних для прецеденту таких як сфера поширення не тільки на конкретний випадок, а й на усі аналогічні випадки та офіційний характер, який робить їх реалізацію обов'язковою на всій території країни, все ж таки вважаємо, що їх не можна повністю ототожнювати і відносити до судових прецедентів з огляду на особливість правового статусу органу конституційної юрисдикції. Для підтвердження вказаної позиції слід, насамперед, надати визначення поняттю «судовий прецедент», під яким традиційно в юридичній літературі розуміють «рішення суду з конкретної справи, яке слугує взірцем для прийняття в майбутньому рішень з інших справ, які виникають у зв'язку із аналогічними фактичними обставинами» [9, 569]. Отже, судові рішення, яке стає прецедентом, є обов'язковим, зазвичай, для судів, які розглядають аналогічні справи, тобто для судів з однаковою підсудністю, рішення ж органу конституційної юрисдикції можуть мати прецедентний характер виключно для Конституційного Суду України, оскільки інших органів із подібним правовим статусом в Україні не існує. Контраргументом для визнання рішень конституційного суду прецедентами є також те, що сфера їх дії виходить за межі конкретної ситуації, адже вони набувають якості імперативної спрямованості не на конкретний випадок, а на певний нормативний акт.

Вважаємо, що рішенням Конституційного Суду України, обґрунтованим на правових позиціях, все ж таки більше притаманні деякі ознаки, спільні із нормативними актами: по-перше, вони мають таку ж сферу дії в просторі, часі та по колу осіб, що й рішення нормотворчого органу; по-друге, вони розраховані на багаторазове застосування, тобто є постійно діючими і підлягають обов'язковому застосуванню до необмеженого кола осіб; по-третє, вони впливають на правову систему в цілому. Разом із тим рішення органу конституційної юрисдикції не можуть бути нормативними актами, оскільки між ними існують суттєві відмінності. Якщо законодавець встановлює загальнообов'язкові правила поведінки, то конституційний суд у своїх рішеннях лише їх виявляє шляхом інтерпретації нормативних актів. Конституційний Суд України має державно-владні повноваження особливого роду, які мають загальнообов'язковий характер, у тому числі і для законодавця і, насамперед, здійснює функцію щодо врегулювання та зняття суперечностей у правовій та соціальній дійсності. З огляду на це, частиною першою ст.152 Конституції України встановлено правило, за яким закони та інші правові акти за рішенням Конституційного Суду України визнаються неконституційними повністю чи в окремі частині, якщо вони не відповідають Конституції України або якщо порушена встановлена Конституцією України процедура їх розгляду, ухвалення або набрання ними чинності. З моменту визнання їх неконституційними вони втрачають чинність. За статистичними даними, протягом своєї діяльності Конституційний Суд України ухвалив 123 рішення в справах про конституційність законів та інших правових актів, визнавши такими, що не відповідають Конституції України, положення 74 законів, 13 інших актів парламенту, 6 актів Президента України, 15 актів Кабінету

Міністрів України та 8 актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим [10, 103].

Серед найбільш значущих за всю історію існування органу конституційної юрисдикції в Україні можна назвати рішення Конституційного Суду України від 30 вересня 2010 року №20-рп2010 [11] у справі за конституційним поданням 252 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про внесення змін до Конституції України» від 8 грудня 2004 року N 2222-IV (справа про додержання процедури внесення змін до Конституції України), яке позначилось на всій конституційно-правовій системі та суттєво вплинуло на розвиток науки конституційного права. Як зазначає Ю. Мірошніченко, вказане рішення є визначальним для захисту прав і свобод громадян, адже при його ухваленні Конституційний Суд України фактично підтвердив неможливість прийняття законів про внесення змін до Конституції України без перевірки їх на відповідність до Основного Закону, що є складовою принципів правової держави і верховенства права [12, 52]. Також прийняття вказаного рішення підтвердило наявність у Конституційного Суду України так званих квазінормативних повноважень, оскільки в резолютивній його частині окремо покладається обов'язок на органи державної влади щодо приведення нормативно-правових актів у відповідність до Конституції України в редакції 28 червня 1996 року.

Як, цілком правомірно зазначає Є.П. Євграфова [13, 50], рішення Конституційного Суду України не встановлюють будь-яких норм права, що не властиве його призначенню, а лише «звільняють» («очищують») систему законодавства від актів чи окремих положень, що суперечать Конституції. Саме в цьому контексті рішення Конституційного Суду України підпадають під визначення поняття нормативно-правового акта, оскільки ними фактично «скасовуються» закони, інші правові акти повністю чи в окремі частині, які з дня ухвалення рішення втрачають чинність і, таким чином, не потребують підтвердження відповідним правотворчим органом. Проте слід зазначити, що досить часто законодавець ігнорує рішення конституційного суду, оскільки на сьогоднішній день у Законі України «Про Конституційний Суд України» не врегульовано механізм виконання цих рішень та не прописана відповідальність за їх невиконання. До повноважень Конституційного Суду України не належить встановлення правил і форм правового регулювання конкретних суспільних правовідносин та заповнення прогалин у законодавстві, проте приведення закону або іншого нормативного акта у відповідність до Конституції України є обов'язком органу державної влади, який цей акт видав.

Окрім нормативно-правової природи рішенням конституційного суду притаманні й ознаки доктринального джерела права, оскільки теоретичні і практичні питання доктринального конституційного тлумачення дозволяють говорити про перспективні напрямки розвитку науки конституційного права в цілому.

Традиційно в науці конституційного права визначається, що правова доктрина – це поняття, до якого входять і правові теорії, і авторитетні погляди вчених-юристів, і визнані наукові праці в галузі права, і коментарі законодавства. Так, Гаврюсов Ю.В. [14, 25] вважає, що доктрина – це юридично значущий аргумент правової позиції конституційного суду, проте вчений визнає, що конституційна доктрина формується лише сукупністю рішень конституційного суду, а точніше їх правових позицій, тому вважає передчасним визнання конституційної доктрини офіційним джерелом конституційного права. Не погоджуючись із думкою автора, зазначимо, що аналіз практики Конституційного Суду України з тлумачення Конституції доводить, що результати доктринального конституційного тлумачення здатні певною мірою впливати на винесене судом рішення, хоча цей вплив і виявляється опосередковано. Подібної точки зору дотримуються і спеціалісти російського органу конституційної юстиції, вважаючи, що «судовий орган конституційного контролю виробляє

теоретичну конструкцію, використовуючи потенціал науки для подолання правової невизначеності змісту тієї чи іншої норми, умов та порядку її застосування у зв'язку із вирішуваним спором чи колізією» [15, 63]. Проте, з огляду на коло завдань та специфіку правотворчої діяльності, вважаємо, що конституційний суд при прийнятті рішень не може залишати поза увагою як класичні, традиційні, так і якісно нові, нетрадиційні підходи конституційно-правової теорії, оскільки досить часто лише за їх допомогою можливим є вирішення актуальних та складних проблем конституційного правосуддя, пов'язаних із колізіями між різними конституційними цінностями, прогалинами, невизначеностями в конституційно-правовому регулюванні, суперечностями та дефектами норм права, що тягнуть за собою порушення прав і свобод людини і громадянина та інших цінностей, які покликаний захищати орган конституційної юрисдикції.

У цьому контексті, останнім часом в юридичній літературі дедалі частіше використовується термін «правова позиція» як доктринальне тлумачення чинного законодавства, проте вчені до цього часу не виробили єдиної думки про визначення вказаної правової категорії. Н.В. Вітрук відводить особливе місце правовим позиціям (системі аргументів і заснованих на ній висновкам) конституційного суду і вважає їх «...правовими висновками і уявленнями Суду як результат інтерпретації (тлумачення) Судом духу і букви Конституції і витлумачення ним конституційного змісту (аспектів) положень галузевих (чинних) законів та інших нормативних актів у межах його компетенції, які знімають невизначеність у конкретних конституційно-правових ситуаціях і слугують правовою підставою рішень конституційного суду» [16, 95]. Коротше кажучи, це – інтерпретація судом конституційно-правових принципів і норм, що слугують підставою для прийняття рішень. Нормативні приписи у формі правових позицій зазвичай містяться в резолютивних і мотивувальних частинах рішень і являють власне норми, які підлягають беззаперечному виконанню.

З викладеного виходить, що визначення правових позицій конституційного суду досить близьке до визначення сутності принципів права, на що вказують ознаки нормативності, формальної визначеності, загальнообов'язковості, а головним чином, що вони засновуються на Конституції та розкривають її зміст.

Правові позиції, зазвичай, висловлюються в рішеннях Конституційного Суду України. Проте акцентуємо увагу на тому, що рішення Конституційного Суду України і його правова позиція – це різні поняття, хоча інколи вони і збігаються. Як зазначає В.А. Кряжков, обов'язковими можна вважати «лише деякі позиції – ті, які прописані в рішеннях про тлумачення Конституції (вони є загальнообов'язковими), а також ті, що містяться в змістовній та резолютивній частинах інших рішень та знаходяться у взаємозв'язку із висновками їх мотивувальної частини. Інші позиції мають юридично орієнтуючий і координуючий зміст» [17, 248]. Отже, цілком погоджуємось із думкою автора що, не всі правові позиції Конституційного Суду можна вважати юридично значущими і загальнообов'язковими.

Так, у рішенні Конституційного Суду в справі за конституційним поданням Президента України щодо офіційного тлумачення положень частини другої статті 158 та статті 159 Конституції України (справа щодо внесення змін до Конституції України) від 9 червня 1998 року [18] висловлена правова позиція щодо обов'язковості виконання для Верховної Ради як висновків, так і рішень Конституційного Суду України в процесі розгляду законопроектів про внесення змін до Конституції України. Викладена правова позиція набула офіційного характеру і має таку ж юридичну силу, як і власне рішення, а отже є обов'язковою до виконання на всій території України. Та зазвичай правові позиції не мають загальнообов'язкового характеру, проте якщо законодавець ігноруватиме їх, то після прийняття відповідного закону існує ризик визнання останнього неконституційним в підсумку конституційного провадження.

Таким чином, саме правову позицію органу конституційної юрисдикції слід вважати доктринальною складовою рішення Конституційного Суду України, оскільки за своєю сутністю вона і є правовою доктриною чи доктринальним тлумаченням, тобто теоретичним роз'ясненням правової норми, яке виходить від юристів вищого ступеня кваліфікації в галузі права – суддів Конституційного Суду України.

Підсумовуючи проведені дослідження, вважаємо, що для визначення рішення Конституційного Суду України слід виходити з його дуалістичної правової природи – нормативно-доктринальної, яка втілюється у високому ступені правового змістового навантаження та здатності відображати та збалансовувати за допомогою конституційно-інтерпретаційних характеристик рівень державних (публічних) та приватних інтересів. Таким чином, рішення Конституційного Суду України можна вважати особливим, специфічним, нетрадиційним правовим актом, прийнятим органом конституційної юрисдикції в межах його компетенції та в порядку, встановленому законом, який має обов'язковість виконання на всій території України.

На сучасному етапі розвитку України як правової держави конституційне правосуддя можна сприймати як якісно нове явище для вітчизняної правової системи, яке характеризується специфічними ознаками. Єдиний орган конституційної юрисдикції в Україні наділений судово-контрольними та квазінормотворчими повноваженнями, а його рішення слід сприймати як своєрідний нормативно-доктринальний феномен, який потребує подальшого більш ґрунтовного дослідження та визначення в системі джерел конституційного права України. Тобто рішення Конституційного Суду України з одного боку, впливають на правотворчий та правозастосовчий процеси, з огляду на обов'язковість їх виконання, з іншого, їх можна вважати особливим джерелом конституційного права, яке впливає на процес формування конституційної доктрини та розвиток науки конституційного права України.

ЛІТЕРАТУРА

1. Петров А.А. К дискуссии о правовой природе решений Конституционного Суда РФ / А.А. Петров // Академический юридический журнал. – 2003. – № 3. – С. 12–17 с.
2. Федеральный конституционный закон «О Конституционном Суде Российской Федерации». Комментарий. – М.: Юридлит, 1996. – С. 246.
3. Богданова Н.А. Конституционный Суд Российской Федерации в системе конституционного права / Н.А. Богданова // Вестник Конституционного Суда Российской Федерации. – 1997. – № 3. – С. 63–65.
4. Бойков А.Д. Опасность негативного правотворчества / А.Д. Бойков // Уголовное право. – 2000. – № 4. – С. 78–79.
5. Романов М.Л. Нормативное значение решений Конституционного Суда Российской Федерации / М.Л. Романов // Вестник Астраханского государственного технического университета. – 2006. – № 5. – С. 235–239.
6. Эбзеев Б.С. Толкование Конституции Конституционным Судом Российской Федерации: теоретические и практические проблемы / Б.С. Эбзеев // Государство и право. – 1998. – № 5. – С. 12–16.
7. Лазарев Л.В. Конституционный Суд и развитие конституционного права / Л.В. Лазарев // Журнал Российского права. – 1997. – № 11. – С. 8–15.
8. Захаров В.В. Решения Конституционного Суда Российской Федерации как источник конституционного права / В.В. Захаров. – М.: Юрлитинформ, 2005. – С. 36–42.

9. Конституционное право. Энциклопедический словарь / Отв. ред. С.А. Авакьян. – М.: НОРМА, 2001. – 635 с.
10. Стрижак А. Конституційний Суд України як інститут забезпечення та захисту конституційної законності / А. Стрижак // Вісник Конституційного Суду України. – 2010. – № 1. – С. 101–106.
11. У справі за конституційним поданням 252 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про внесення змін до Конституції України» від 8 грудня 2004 року N 2222-IV (справа про додержання процедури внесення змін до Конституції України): Рішення Конституційного Суду України від 30 вересня 2010 року №20-рп/2010 [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://www.ccu.gov.ua>.
12. Мірошніченко Ю. Контроль Конституційного Суду України за додержанням процедури внесення змін до Конституції України як засіб забезпечення її верховенства права / Ю. Мірошніченко // Вісник Конституційного Суду України. – 2011. – № 1. – С. 49–54.
13. Євграфова Є.П. Система національного законодавства в контексті права (лібертарно-легістський підхід) / Є.П. Євграфова. – К.: КНТ, 2007. – 320 с.
14. Гаврюсов Ю.В. Правовая природа решений органов конституционной юстиции / Ю.В. Гаврюсов // Вестник Калининградского юридического института МВД России. – 2009. – № 2. – С. 22–26.
15. Богданова Н.А. Конституционный Суд Российской Федерации в системе конституционного права / Н.А. Богданова // Вестник Конституционного Суда Российской Федерации. – 1997. – № 3. – С. 62–65.
16. Витрук Н.В. Правовые позиции Конституционного Суда Российской Федерации: понятие, признаки, юридическая сила и значение / Н.В. Витрук // Конституционное право: восточноевропейское обозрение. – 1999. – № 3. – С. 94–97.
17. Кряжков В.А. Конституционная юстиция в Российской Федерации / В.А. Кряжков, Л.В. Лазарев. – М.: БЕК, 1998. – 380 с.
18. У справі за конституційним поданням Президента України щодо офіційного тлумачення положень частини другої статті 158 та статті 159 Конституції України (справа щодо внесення змін до Конституції України) 8-рп/98: Рішення Конституційного Суду України від 9 червня 1998 року [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://www.rada.gov.ua>.